

УДК 373.5.03-056.88+37.018

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ І МОЛОДІ

Ірина Мицишин

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Туган-Барановського, 7, 79005 Львів, Україна*

Проаналізовано основні психолого-педагогічні передумови, що впливають на формування девіантної поведінки в дітей і молоді. Як найбільш вагомі чинники виокремлено систему цінностей, психологічні особливості дітей, тип виховного середовища, стиль сімейного виховання, домінуючий тип контролю.

Ключові слова: соціальна дезадаптація, девіантна поведінка, поведінкові стратегії, позиція дитини в сім'ї, психологічний та біхевіористичний контроль.

Постановка проблеми. Періоди стагнації соціально-економічного розвитку суспільства зумовлюють загострення існуючих та стимулюють виникнення нових соціальних проблем і кризових явищ. Травматичним впливам піддаються незахищені суспільні категорії, серед яких особливо вразливими є діти. Внаслідок соціально-економічних й культурних колізій зростає кількісний та якісний вимір соціальної дезадаптації й девіантної поведінки у дітей і молоді. Девіантна поведінка як поведінка, що суперечить системі загальноприйнятних суспільних форм, виникає не лише в кризових суспільствах, однак форми її прояву за таких умов суттєво збагачуються. Колізії соціокультурного розвитку зумовлюють зростання актуальності вивчення та розробки шляхів корекції цього соціально-педагогічного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема девіантної поведінки стала предметом досліджень багатьох сучасних зарубіжних та вітчизняних педагогів-науковців. Певні аспекти її виникнення та корекції висвітлено у працях А. Капської, І. Денисова, А. Огороднічук, А. Демічева та ін. Однак обґрунтування та аналіз психолого-педагогічних передумов її виникнення потребують подальшої систематизації та конкретизації.

Формулювання мети статті. Ставили за мету проаналізувати психолого-педагогічні умови й чинники формування девіантної поведінки в дітей і молоді, визначити її типи і стратегії.

Виклад основного матеріалу. Багато авторів визначають основні симптоми суспільної дезадаптації як передумови чи проформи девіантної поведінки. Дезадаптацію можна трактувати як процес, що підлягає еволюції в

напрямку інтенсивності й кількості порушених норм, а також рівня суспільної шкоди, завданої поведінкою. Найбільш типовими визначають такі:

- безпритульність;
- багатогодинне блукання вулицями без контролю та опіки;
- перебування в здеморалізованих товариствах;
- здійснення крадіжок та інших злочинів;
- вживання алкоголю, заспокійливих чи психостимулювальних речовин, наркотиків;
- сексуальна деморалізація;
- вандалізм;
- агресивна поведінка;
- суїцидні прояви;
- відчайдушна брехня;
- демонстративне ігнорування прохань чи наказів батьків й вчителів [3, s.85].

Набуття антисуспільних форм поведінки багато науковців описують схемою, ланки якої є лінійно залежними: емоційні відхилення – поведінкові відхилення – суспільна дезадаптація – суспільна патологія. Перелік психотравматичних чинників, які зумовлюють окреслені відхилення, охоплює:

1. Шокові психічні стани (пов'язані із загрозою для життя);
2. Короткочасні та хронічні психотравматичні ситуації (втрата одного з батьків, жорстока сім'я, перебування в інтернаті, безпритульність, конфлікти між друзями, сімейні конфлікти, несприйняття дитячим колективом чи педагогами, нездатність подолати шкільні навантаження та ін.);
3. Емоційна деривація (недостатність догляду, ласки, турботи, розлука з близькими та ін.);
4. Психосоматичні розлади [1, с. 81].

У процесі девіантного становлення (дозрівання) виділяють дві стадії: реактивну та автономну. У першій стадії девіантна поведінка є безпосередньою реакцією на певні умови середовища або спробою розв'язання конфліктів, що виникають із суперечності між потребами особи та зовнішніми вимогами. Реактивна стадія виникає у 13-14 років, у 17-18 років вона може перейти у стадію автономії. Друга стадія характеризується тим, що не залежно від первинних причин настає процес автономізації асоціальних мотивів, вони переходять у розряд особисто значимих [3, s. 85].

Девіантна поведінка може мати відкриту й приховану форми вияву. Відкрита охоплює агресію, інтенсивні бійки, конфронтацію; прихована – брехню, крадіжки, бродяжництво, наркотики, вандалізм. Перший тип поведінки помітний для оточення, на відміну від другого, який ретельно

приховується. Згідно з дослідженнями, відкрита девіантна поведінка з'являється швидше (часто в 6-річному віці), і тільки незначна її частина може зникнути з поведінкового репертуару, а решта або інтенсивно розвивається і набуває більш критичних форм прояву (акти насильства, напади, розбій), або трансформується у приховані форми (найчастіше крадіжки). Приховані девіації найчастіше з'являються на початку дозрівання і не мають широких трансформаційних змін. Кожен з цих типів є наслідком певних дефіцитів, проблем родинного середовища та виховної практики. Здебільшого відкрита поведінка з'являється в авторитарних сім'ях (часто використовуються покарання й агресивний стиль), а прихована поведінка формується внаслідок недостатнього сімейного контролю.

Загалом педагогічний контроль у середовищі сім'ї чи школи повинен відрізнятися особливою гнучкістю й поміркованістю. Залежно від умов виховного середовища, актуальної педагогічної ситуації, можливостей вихованців, наявного досвіду він може трансформуватися від найбільш слабого до строгого, що в жодному випадку не ототожнюється з примусом чи деривацією потреб дитини.

Дослідники виявили певну кореляцію між силою батьківської опіки й формуванням девіантної поведінки дитину різного віку. Вважають, що з віком змінюється мотивація антисуспільних дій дітей. На початках провідними мотивами такої поведінки є інструментальні мотиви та мотиви, що спрямовані на забезпечення власної автономії. Надалі вони змінюються мотивами ворожості. У взаєминах батьки-дитина така зміна більше пов'язана з особливостями опікунських дій батьків.

Негативні дії батьків, зокрема обмеження чи покарання, можуть як гальмувати, так і стимулювати антисуспільну мотивацію дітей, особливо молодшого віку. Відсутність позитивних змін у поведінці дітей провокує батьків до подальшого культивування агресії й негативізму в ставленні до дитини.

Розвиваючись, дитина, з одного боку, потребує автономії, а з іншого, – нормативної регуляції. З огляду на це, здійснюючи контроль, батьки можуть надмірно акцентувати свою увагу на контролі психологічної або поведінкової сфер дитини. Психологічний контроль слід розглядати як відповідний тип взаємин батьки-діти, що передбачають значну психологічну дистанцію між ними, гальмують процес індивідуального розвитку дитини, набуття нею самостійності. Визначальним виміром такого контролю є процес індивідуалізації. У деяких родинах процес індивідуалізації суттєво обмежений, регуляція дистанції між батьками й дітьми поглиблює психологічну ізоляцію і гальмує розвиток самостійності дитини. У родинах протилежного типу між усіма членами формуються адекватні взаємозв'язки й одночасно підтримується розвиток індивідуальності.

Біхевіористичний тип контролю здебільшого утверджується у сім'ях з низьким рівнем розвитку емоційних зв'язків, він обмежується впливом на поведінку дитини, без глибокого з'ясування її мотивів, взяття до уваги індивідуальних особливостей.

Отже, домінування психологічного контролю може зумовити загальмування, відчуження дитини, замкнутість, боязливість. Натомість біхевіористичний контроль зумовлює розвиток агресії й злочинності. Виховна взаємодія повинна забезпечувати поетапний розвиток саморегуляції поведінки, забезпечувати превалювання внутрішнього контролю над зовнішнім.

Аналізуючи взаємодію різноманітних чинників, які характеризують виховне середовище сім'ї (матеріальне забезпечення, стиль ставлення й контролю, позиція батьків та ін.), науковці визначили певні типи виховних середовищ, що зумовлюють набуття вихованцями девіантної поведінки.

1. Позиція "покинутої дитини". Найчастіше простежується в асоціальних сім'ях. Діти в таких сім'ях належать самим собі, їхню поведінку ніхто не контролює. Такі підлітки легко потрапляють під вплив вуличних компаній, починають вживати алкоголь, токсичні та наркотичні речовини. Оскільки немає позитивного впливу і чітких вимог з боку батьків, то у підлітків не виробляється чітка позитивна лінія поведінки. У більшості випадків вони поступово засвоюють зразки негативної поведінки дорослих, їхні установки, ставлення до норм моралі. Батьки не зовсім уявляють становище дитини в школі, у проблемах власних дітей намагаються звинуватити педагогів і самих дітей, усуваючи з себе відповідальність за них. До речі, саме у таких сім'ях у підлітків найчастіше формується занижена самооцінка, у багатьох із них немає морального ідеалу. На становлення особистості такого підлітка особливий вплив має вулична неформальна група.

2. Позиція "відчуження підлітка", яка з'являється у тих сім'ях, де батьки захоплені лише власними проблемами, немає взаєморозуміння, духовної близькості з дітьми. У підлітків цієї групи самооцінка формується по-різному, залежно від того, чий вплив на них буде сильнішим: педагога, однокласників, підлітків з вуличного угруповання.

3. "Суперечлива позиція" часто наявна в конфліктних сім'ях, де неузгоджені педагогічні вимоги окремих членів сім'ї, часті конфлікти між батьками. Оскільки підліткам доводиться пристосовуватися до різних вимог батьків, у них розвиваються такі риси, як брехливість і лицемірство. Це заважає підліткові виробляти правильну, стійку позицію, позбавляє його моральних еталонів. Самооцінка у таких підлітків часто суперечлива, нестійка, процес формування моральних ідеалів досить ускладнюється.

4. Позиція “пригніченості дитини” трапляється в сім'ях, де поведінка підлітка занадто контролюється, де дітей фізично карають. Позиція батьків у таких сім'ях авторитарна. До підлітків ставлять завищені вимоги й особливу увагу звертають на негативні вчинки, а позитивних не помічають. Діти з таких сімей часто стають недовірливими до дорослих, нечуйними, черствими у ставленні до оточення. Самооцінка таких підлітків часто буває заниженою або має конфліктний прояв. У деяких підлітків у цій позиції формується ідеал й сильної особистості, схильної протидіяти й протиставити себе іншим.

5. Позиція “загобленої дитини” трапляється в сім'ях, де з дитини роблять “ідола”. Матеріальний достаток у поєднанні з духовною убогістю, відсутність вимог до сина чи дочки часто сприяють формуванню таких рис, як бездумність, споживацтво, цинізм. Цінність людини, її гідність визначаються відповідно до її матеріального стану, престижності в суспільстві, а не її моральних якостей [2, с. 144–146].

Набуваючи досвіду сімейного виховання, кожна особа формує відповідні поведінкові механізми. Потрапляючи у складні ситуації, вона застосовує найбільш оптимальні для неї стратегії їх розв'язання, серед яких можливі й девіантні прояви.

Найбільш типові стратегії виходу із складних ситуацій поділяють на пізнавальні, емоційні, поведінкові.

Обираючи пізнавальні стратегії, особа починає аналізувати ситуацію, предмет стресу і таким чином мінімізує суб'єктивне відчуття шкоди. Основні три типи таких стратегій можна відобразити у твердженнях: “Нічого особливого не сталося”, “Немає нічого страшного”, “Я заслужив на це”.

Найчастіше приймаються дві стратегії, завдяки яким особа переконує себе, що за негативні переживання несе відповідальність лише вона. Перша – пізнавальна мінімізація власного позитивного впливу або максимілізація своєї негативної участі. Друга стратегія – це максимілізація позитивного або мінімалізація негативного впливу інших.

Емоційні стратегії полягають у вживанні наркотиків чи інших психоактивних речовин, що стимулюють настрій чи зумовлюють депресії, збагачують фізичні відчуття, провокують медитації, релаксації і та ін. В усіх цих випадках особа прагне злагодити негативні емоції, а не розмірковувати над ситуацією чи змінювати її.

Здебільшого емоційні стратегії застосовують ті молоді люди, які неспроможні використати інші стратегії. У них немає відповідних для цього умов чи досвіду, або ж колись вони не дали бажаного результату.

Біхевіористичні стратегії передбачають два типи поведінки:

- Максимілізація позитивних чи мінімізація негативних наслідків. Особа намагається реалізувати позитивну мету або усувається від негативної ситуації. Для цього вона може застосовувати як

суспільно прийняті, так і девіантні форми поведінки. Зокрема, учень, який намагається позбутися негативного шкільного середовища, може або змінити школу, або прогулювати уроки;

- поведінка у відповідь (помста). Коли у проблемах звинувачуються інші, з'являється тенденція до реваншу, який принципово відрізняється від прагнення усунути нещастя. Така поведінка лише зрідка може мати просупільний характер, зазвичай вона є девіантною. У момент труднощів виникає стан загального збудження, який мобілізує людину до різноманітних дій. Вибір агресивної поведінки визначається чинниками внутрішнього і зовнішнього характеру: темперамент, розум, креативність, здатність розв'язувати проблеми, інтерперсональні здібності, самооцінка. Досліджено, що особи з високою самооцінкою менш вразливі до стресів (більш опірні до них), що водночас стає перешкодою у виборі девіантної поведінки [4, s. 213].

Молоді люди, що пов'язують причини своїх нещасть з іншими, більш інтенсивно відчувають злість, це стимулює їх до злочинних дій. Також слід зазначити, що певні субкультурні групи значною мірою формують схильність до обвинувачення інших у своїх проблемах, а це зумовлює асоціальний вибір. Одночасно повторення нещасть збільшує схильність до злочинних виборів.

Висновки. Отже, крім чинників соціально-економічного характеру, девіантну поведінку зумовлюють чинники, що лежить у площині психолого-педагогічної взаємодії: система цінностей, психологічні особливості дітей, тип виховного середовища, стиль сімейного виховання, домінуючий тип контролю та інші, які слід розглядати не лише відповідно до автономних проявів, але й через призму взаємовпливів.

-
1. Дмитриева В., Черноусова Ф., Яркова И. Социальный педагог в образовательном учреждении. – М.: Педагогическое общество России, 2007. – 96 с.
 2. Капська А. Соціальна робота. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.
 3. Kozaczuk F. Wartości postawy nieletnich w różnych stadiach wykolejenia społecznego. – Rzeszów, 2006. – 265 s.
 4. Urban B. Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży. – Kraków, 2006. – 421 s.

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREMISES OF FORMING
THE CHILDREN AND YOUTH DEVIANT BEHAVIOR****Iryna Myshchysyn**

*Ivan Franko National University of L'viv,
Tuhan-Baranovskoho Str., 7, UA – 79005 L'viv, Ukraine*

The article clears up and analyzes the basic psychological and pedagogical premises that have an influence on the formation of children and youth deviant behavior. The most significant factors are: the system of values, psychological features of children, the type of educational environment, the style of family education, the dominant type of control.

Keywords: social disadaptation, deviant behavior, behavioral strategies, the child position in family, psychological and behavioral control.

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ
ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ
И МОЛОДЕЖИ****Ірина Мицишин**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79005 Львов, Украина
kobryn_m@bigmir.net*

Проанализированы основные психолого-педагогические предпосылки, влияющие на формирование девиантного поведения у детей и молодежи. Как наиболее весомые факторы выделено: систему ценностей, психологические особенности детей, тип воспитательной среды, стиль семейного воспитания, доминирующий тип контроля.

Ключевые слова: социальная дезадаптация, девиантное поведение, поведенческие стратегии, позиция ребенка в семье, психологический и бихевиористический контроль.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2011

Прийнята до друку 11.03.2011